

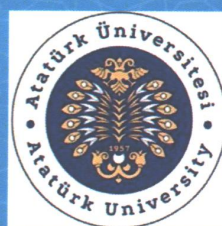
O'ZBEK MUTAFAKKIRLARINING TIL NAZARIYASIGA OID QARASHLARI

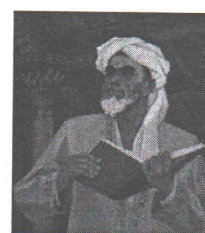
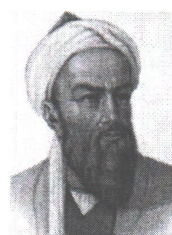
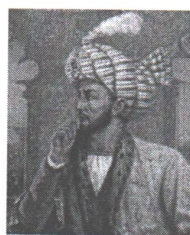
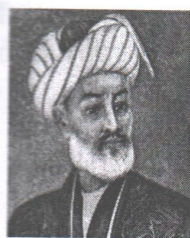
Xalqaro ilmiy-nazariy anjuman materiallari

2021-yil 15-mart

VIEWS OF UZBEK THINKERS ON THE THEORY OF LANGUAGE

*Materials of the international scientific
and theoritical conference*

ALİSHER NAVOIY NOMİDAGI
TOSHKENT DAVLAT O'ZBEK TİLİ VA ADABIYOTI UNIVERSITETI

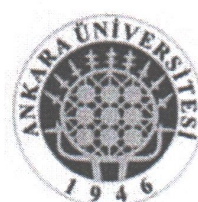
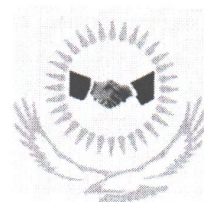
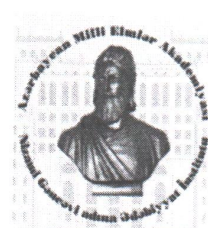
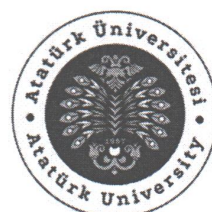
TASHKENT STATE UNIVERSITY OF UZBEK LANGUAGE AND
LITERATURE NAMED AFTER ALISHER NAVOI

O'ZBEK MUTAFAKKIRLARINING TIL NAZARIYASIGA OID
QARASHLARI

VIEWS OF UZBEK THINKERS ON THE THEORY OF
LANGUAGE

Xalqaro ilmiy-nazariy anjuman materiallari
2021-yil, 15- mart

*Materials of the international scientific and theoretical
conference*

Тошкент – 2021

Babür, mizacı itibariyle, bilginin esiri bir insandır. En uzak seferlere çıktığında bile yazı ve kitaptan ayrılmamış; gerekli gördüğü her şeyi yanında götürmüştür. Hicri 935 [M. 1528-1529] yılında ordusuyla birlikte Behâr ve Bengâle taraflarına çıktığı seferden dönerken, konakladıkları bir yerde bir gece şiddetli fırtına çıkar ve otağı yıkılır; kâğıtları ve kitapları ıslanır. Duruma belli ki canı çok sıkılan Babür gerisini şöyle anlatır: “*Bunları iskarlat sediyeye kilimine sarıp, sediyeye altına koyarak, üzerini kilimle örttük. İki geri sonra yağmur dindi. Yatak (töşekhane) çadırını kurdurup, mum getirtip ve müşkülâtla ateş yakarak, sabaha kadar uyumadan, kâğıtları ve kitapları kurutmakla meşgul oldum.*” [604]. Koca bir padişah düşünün ki, uzak diyarlarda, gecenin bir yarısında ıslanmış kâğıt ve kitapları bizzat kendi elleriyle kurutmakla meşgul olsun... İşte onu üstün kılan şey, bu mizacıdır.

Sonuç olarak, Babür’ün dillere olan ilgisi, onu zamanla -dönemi ölçeğinde-bir dilci yapmıştır. Zira sözcüklerin köken ve manasına dair yapmış olduğu çözümleme denemeleri, imla ve inşâ ile ilgili faaliyetleri, yaşadığı dönemin şartlarında, ona bu payenin verilmesi için yeterlidir. Bu çalışmada görüldüğü üzere, Babürname’ye aynı zamanda küçük bir sözlük yerleştirmiştir. Bu yönüyle de aynı zamanda bir sözlükçü (leksikograf) olduğunu söyleyebiliriz.

Kaynaklar:

1. AKÜN, Ömer Faruk [1991], “Bâbürnâme”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, [IV, 404-408], İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
2. AZİMJOVA, Sabohat; QAYUMOV, Aziz [1965], *Zohiriddin Muhammad Bobir, Asarlar*, 3 Tomlik, Tom I. (Devon), Toshkent: Toshkent Badiy Adabiyot Nashriyoti.
3. *Baburnama*, III C., [1993], (Çağatayca Aslı. Abdurrahim Hanhanan’ın Farsça Tercümesi ve İngilizcesi; hzl: W. M. Thackston; yayınlayanlar: Şinasi Tekin, Gönül Alpay Tekin), Harvard: Harvard Üniversitesi Yakınoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü.
4. *Baburnâme “Babur’un Hâtıratı”*, [2000], (hzl.: Reşit Rahmeti Arat), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
5. BAYDEMİR, Hüseyin [2010], “Bâbürnâme’de Folklorik ve Etnografik Unsurlar”, *Gazi Türkiyat*, S. 7, s. 108-134.
6. CEYLAN, Nimet [2009], *Gazi Zahirüddin Muhammed Bâbur Mirza’nın Eserlerindeki İilemler*, [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi], Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
7. GÜLBEDEN [1944], *Hümayunnâme*, (Farsçadan çeviren: Abdürrab Yelgar; kadınların tercümei halleri hakkında yazılan kısmı İngilizceden çevirenler: Abdürrab Yelgar ve Eymen Manyas; giriş ve tarihi özeti yazan: Hikmet Bayur), Ankara: TTK Yayınları.
8. KONUKÇU, Enver [1991], “Bâbü”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, [IV, 395-396], İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

FURQATNING SO‘Z XUSUSIDAGI QARASHLARI VA SO‘Z QO‘LLASH MAHORATI

FURKAT’S VIEWS ON WORDS AND HIS ABILITY TO USE THEM

N.Jabborov
ToshDO‘TAU professori,
filologiya fanlari doktori

Annotatsiya: maqolada Zokirjon Xolmuhammad o‘g‘li Furqatning so‘z qadri va mas’uliyati haqidagi qarashlari tahlil etilgan. Shoirning ulug‘ so‘z san’atkor bo‘lib yetishuvi omillari ilmiy asosda yoritilgan. Mutaakkirning lirik asarlarida so‘z qo‘llash mahorati tadqiq qilingan. Furqatning ona tilimizga, turkiy so‘zga muhabbati va mas’uliyati ijod ahlining bugungi avlodi uchun ham ibrat bo‘la olishi xususida fikr yuritilgan. So‘zning inson va jamiyat hayotidagi ahamiyatiga doir shoir qarashlari hech bir zamonda ahamiyatini yo‘qotmasligi isbotlangan.

Kalit so'zlar: *she'r, shoir, so'z, til mas'uliyati, so'z qo'llash mahorati.*

Abstract: Zakirzhan Kholmuhammad o'g'li Furkat's views on word value and responsibility of its usage are analyzed in the article. The factors of his becoming a prominent poet are scientifically highlighted. The thinker's word usage skills in his lyrics are studied. It is also discussed that his love and responsibility to our native language and Turkic words **could** serve as an example for today's writers and poets. The fact that the poet's views on the importance of words for the humanity and society never lose its significance for many *centuries*.

Key words: a poem, a poet, a word, language responsibility, word usage skills.

So'zni sevmay, so'zni qadrlamay, so'z aytish mas'uliyatini his etmay turib, nafaqat shoir yoki yozuvchi, adabiyotshunos yoki tarjimon, hatto tuzukroq odam bo'lishning ham iloji yo'q. Negaki, odamzod so'z tufayli sharafiga erishganidek, so'z bois izzat-hurmatini yelga sovrurmog'i ham mumkin. Aytarini aql elagidan o'tkazmagan, ko'ngil tarozisida o'lchamagan kishi elning nazaridan qolishi aniq. So'zni nozik his etgan, bilib aytgan, fasohat va balog'at bilan qog'ozga bitgan odam esa el ichra azizu mukarramdir. So'z ahli – shoiru adiblarning jamiyatdagi o'rni yuksak ekani sababi ham shunda. Buyuk ijodkorlarning so'zga, tilga bo'lgan e'tibori darajasini anglash, ulardan ulgu olish shuning uchun ham muhim hayotiy ehtiyojdir. Benazir asarlari bilan adabiyotimiz tarixida o'chmas iz qoldirgan, yangi zamon she'riyatining, nasrining tamal toshini qo'ygan ulug' shoir va mutafakkir Zokirjon Xolmuhammad o'g'li Furkatning so'zga munosabatini, ulug' so'z san'atkori bo'lib yetishuvi omillarini hamda so'z qo'llash mahoratini o'rganish ana shu maqsadga xizmat qiladi [Jabborov, 2020: 64].

Shoirning so'z haqidagi qarashlari. Furkat so'zni insonga ato etilgan ulug' ne'mat deb bilgan. Ulug' ijodkor "Shoir ahvoli va she'r mubolag'asi xususida" deb nomlangan manzumasida ijod ahlining qalb qo'ri bilan aytilgan haroratli, ba'zan mubolag'ali so'zlariga noo'rin baho beruvchilarni qoralaydi. Uning fikricha, shoir shuning uchun ham shoirki, u: "*Na xush ko'rsa olamda ta'rif etar, Ani yaxshi so'z birla tavsif etar*". Aslida ham, ijod ahli ko'nglida hayrat va ibrat uyg'otgan hodisalar bilan bog'liq tuyg'ularini nafis so'zlar vositasida ifodalaydi, bu orqali o'quvchi shuuridagi ezgu orzularga qanot beradi, uning qalbiga halovat bag'ishlaydi. O'tgan asr avvalidagi Rus-yapon urushi va unda chor Rusiyasining mag'lub bo'lishi millat ziyolilari qalbida Turkiston ozodligi bilan bog'liq yangi orzu-umidlarni paydo qilgani ma'lum. Ana shu tarixiy voqeaga bag'ishlangan asarida Furkat mana bunday yozgan edi:

Kimikim mard erur insof lozim,

Bilurg'a so'z durin sarrof lozim [Фуркат, (II) 1959: 43].

"Sarrof" so'ziga lug'atda *qimmatbaho toshlarni baholovchi, zarshunos*, deya ta'rif berilgan [Шамсиев 1972: 550]. Shunga ko'ra, shoir mard bo'lmoq uchun insof nechog'liq zarur sanalsa, so'z mohiyatini chuqur bilmoq, teran anglamoq uchun sarrof bo'lmoq, ya'ni uning qimmatini to'g'ri baholay bilish zarur, demoqchi. Ushbu asarni shoir ifodalagan darajada tushunmoq uchun undagi ramzlar, obraz va timsollar mohiyatini bilish kerakligini ta'kidlar ekan, muallif quyidagicha yozadi:

Bu so'zning ramzini dono bilur bas,

Nechuk otashga toqat aylagay xas?! [Фуркат, 1959 (II) : 43]

Chindan ham, so'zning ramzini anglay bilish tuyg'usi hammaga ham berilmagan. Shoir o'z asarlaridan ko'zlangan asl maqsadni kelajak avlodlar to'g'ri tushunmog'ini istaydi. So'z ramzini donolargina bilishini alohida ta'kidlaydi.

So'z qadrini bilgan, uning insoniyat uchun nechog'liq ulug' ne'mat ekanini chuqur his etgan Furkat so'zlamog'da andisha bo'lmog'i zarurligiga alohida diqqat qaratadi. Shoir fikricha, har bir odam o'zi bilgan, ma'nosini teran uqqan holda so'zlamog'i ma'qul. Mashrab g'azaliga tazmin sifatida yozilgan "Lozim emas" radifli g'azaldan olingan quyidagi bayt shu haqda:

Qosir aqling birla sun'i Kibriyodin urma dam,
Bilmag'on odamga bu nozik suxan lozim emas.

Furqat asarlarida "so'z" kalimasi o'rnida ba'zan uning *suxan*, *kalom*, *nukta* singari sinonimlari ham faol ishlatiladi. Jumladan, ushbu baytdagi "suxan" so'zi "nozik" sifati bilan birga qo'llangan. "Sun'" – lug'atda *yaratish*, *san'at* demakdir. Kibriyo – Alloh taoloning sifati bo'lib, *ulug'*, *buyuk* ma'nolarini anglatadi. Shunga ko'ra, ushbu baytda Furqat qusurli aql bilan buyuk Tangri taoloning yaratuvchilik qudrati haqida so'zlashdan tiyilish zarurligini, benihoya mazokat (ehtiyotkorlik) bilan munosabatda bo'lishni taqozo etadigan bu nozik *suxan* bilmagan odamga lozim emasligini alohida ta'kidlaydi.

"O'tar-ketar" radifli g'azalida shoir yaxshilar suhbatida bo'lishni, yaxshi so'zlar eshitmoqni tavsiya etadi. Yaxshilar suhbatini ko'rmagan odamni ko'rga, yaxshi so'zlar eshitmaganni karga qiyoslaydi:

Yaxshini suhbatin ko'rub yaxshi suxan eshitki ul,
Yaxshi ko'rub eshitmayin ko'r ila kar o'tar-ketar.

[Фуркат, 1959 (I): 202].

So'zga ta'rif berar ekan, shoir: "*suxan ra'nosi nazm libosi birla zebo ko'runur bo'lg'ay*", deya fikrini go'zal badiiy shaklda ifoda etadi. "Suxan ra'nosi" – istiora bilan ziynatlangan behad jozibali bu ibora Furqatgacha va undan keyingi biror ijodkor asarlarida kuzatilmaydi. Haqiqatan, shoir so'zni go'zal shaklda suvratlantira olgan yuksak salohiyat egasi, so'z ra'nosining eng sodiq oshig'idir. Shuning uchun ham shoir she'rlari va nasriy asarlarida so'z duru javohir kabi tiziladi, chuqur mantiq va yuksak mahorat bilan qo'llanadi. Ijodkor she'rlaridagi biror so'zni tahrir qilish yoki boshqasi bilan almashtirishning iloji yo'qligi sababi shunda.

Furqatning ulug' so'z san'atkori bo'lib yetishuvi omillari. Bugungi kunda shoir yoki yozuvchi bo'lish orzusida qo'lga qalam olgan yoshlarning aksari ijodni oq qog'oz yuzini qoraytirishdan iborat jo'n bir mashg'ulot sifatida tasavvur etishi achinarli. Ijod, aslida, Xudo bergan iste'dodni kamolga yetkazish yo'lidagi zahmat va mehnat ekani, chinakam shoir yoki yozuvchi bo'lish uchun tonnalab (sanab emas!), buning ustiga, muttasil ravishda kitob mutolaa qilish, buyuk shoirlar she'rlaridan o'n minglab satrlarni yod bilmoq zarurligi haqida esa o'ylab ham o'tirmaydi. Kitobdan, uni o'qish zavqidan yiroq "yozg'uvchi"ning mashqlari, xoh sochma yo'lda bitilsin, xoh "shig'ir" (she'r emas!) – adabiyotga daxli bo'lmaydi. Eng ayanchlisi, bu toifa so'zni his eta olmaydi, uni inja va yuksak san'at darajasiga ko'tarish yo'rig'idan bebahra o'tadi. Adabiyot bo'stoniga dastlabki qadamlarini qo'yayotgan yoki shunga taraddud ko'rayotgan yosh iste'dodlar mutolaa mashaqqatlaridan halovat topishi, badiiy so'z mohiyatini, qadrini chuqurroq anglashi uchun Zokirjon Furqat singari ulug' shoirlar bunga qanday erishganlarini o'rganmoqlari, ibrat va saboq olmoqlari zarur.

Shoirning "Ahvolot" asaridan ma'lum bo'lishicha, "*birmuncha juz'iyot ilmiga iqtidori bo'lgan*" otasi kichik bolalik kezlaridanoq unga fors tilini o'rgatgan. Turkiy va forsiy adabiyotga oshno etgan. Zokirjon yetti yoshga kirganda uni ilm tahsili uchun Mulla Olim ismli maktabdorga olib borgan. Dastlab Qur'oni karimdan o'n besh-yigirma mayda surani o'rganib, yod olgach, *taxta*ga tushgan. Furqatning o'zi "*taxta*"ni quyidagicha izohlaydi: "*“Taxta” iborati bulkim, bir pora taxta lavhag'a huruf, hijoni yozib berib, bei'rob o'qitadur. Andin keyin surai “Fotiha”din boshlab, surai “Odiyot”g'acha i'rob birla ta'lim beradur*" [Фуркат 1959 (II): 133]. Shundan so'ng u olti oyda "Haftiyak"ni tamomlab, "*...andak fursatda Qur'oni sharifni xatm qiladi*" [Фуркат, 1959 (II): 134]. "Chor kitob"ni o'qiydi. Sakkiz yoshda Shayx Fariddin Attorning "Mantiqu-t-tayr"ini, Hofiz Sheroziy va Mirzo Bedil devonlarini mutolaa qilib, ko'p haz (bahra) topadi. To'qqiz yoshda "Chor devon"ni o'qiyotgan kezda uning muallifi hazrat Alisher Navoiyni tushida ko'radi va buyuk salafidan she'r mashqiga oq fotiha oladi. Demak, to'qqiz yoshda u she'r mulkining sohibqironiga uvaysiy shogird bo'lish darajasiga erishadi. Bugun ijod da'vosida yurganlarning nechtasi Fariddin Attor, Hofiz Sheroziy, Mirzo Abdulqodir Bedil devonlarini mutolaa qilib bahra olgan ekan? Yoki ulardan qanchasi Alisher Navoiyning "Chor devoni"ni o'qib, haqiqiy she'riyat nima-yu so'zning qudrati nimada ekanini tafakkur qila bilgan ekan? Ana, Furqatning Furqatligi, ona tilimizni, turkiy

soʻz qudratini aql bilan anglab, qalb ila his etish barobarida forsiy sheʼriyat ummonida ham erkin suza olgan salohiyatli soʻz gʻavvosi ekanining siri qaerda yotibdi!!! Bu hali hammasi emas, Zokirjon oʻn yoshda Fuzuliy gʻazaliyoti va Soʻfi Olloyorning “Maslaku-l-muttaqin” asarini oʻqiydi. Mulla Qambar Alidan husnixat, Ashur Muhammad ismli qoridan qiroat ilmlarini oʻrganadi.

Ana endi oʻn yoshdan eʼtiboran Furqat arab tili grammatikasini oʻrganishga jiddu jahd bilan kirishadi. Poshshoxoʻja eshon otli mudarris qoʻlida Mirzo Sulaymon ibn Anvar al-Buxoriyning “Avvali ilm” risolasini, Bahouddin al-Omiliyning arab tili morfologiyasining boshlangʻich qoidalariga doir “Bidon”, Shamsiddin Muhammad ibn Abulqosim al-Muʼziyning feʼl soʻz turkumi va uning 22 bobi haqidagi “Muʼziy”, Ibrohim ibn Abdulhavyob az-Zanjoni qalamiga mansub feʼlning sulosiy (uch harfli) va ruboiy (toʻrt harfli) turlariga oid “Zanjoni”, nahv (sintaksis) ilmi asoslariga doir ikki manba – Abdulqohir ibn Abdurahmon al-Jurjoniyning “Avomil” va Mahmud az-Zamaxshariyning “Harakot” kabi darslik kitoblaridan tahsil oladi. Shundan keyin uch yil umrini Usmon ibn Umar al-Maʼruf ibn al-Hojibning arab tili grammatikasi mukammal bayon qilingan “Kofiya” asarini oʻrganishga bagʻishlaydi. Oʻn toʻrt yoshidan boshlab uch yil davomida *hazrat* Abdurahmon Jomiyning “Kofiya” sharhiga oid xalq orasida “Sharhi Mullo Jomiy” nomi bilan mashhur boʻlgan “Favoyidu-z-Ziyoia” (“Ziyovuddinga foydalar”) va Abulhasan Najmiddin *ibn* Muhammad al-Kotibiy al-Qazviniy (1203-1277)ning mantiq ilmiga doir “Risolai shamsiya” asarlaridan tahsil oladi. “Risolai Shamsiya”ni oʻrgangani, bu vaqtga kelib shoirning, birinchidan, arab tilini mukammal egallaganidan, ikkinchidan, ilmda yuqori darajaga koʻtarila olganidan darak beradi. Asarning toʻliq nomi “Sharhu-r-Risolati-sh-shamsiya fi-l-qavoidi-l-mantiqi-l-Aristotiliya” boʻlib, nomlanishidan ham ayon boʻlganidek, mashhur alloma Aristotelning mantiqqa oid asariga sharh sifatida bitilgan (Жаббаров, 2020). Murakkab ijtimoiy vaziyat bois birmuncha vaqt tahsilni toʻxtatib, tirikchilik bilan shugʻullanishga majbur boʻladi. Oradan ikki-uch yil oʻtgach, Yangi Margʻilonda ekan, bir muallim topib, “Aqoid” taʼlimini oladi.

Maʼlum boʻladiki, Zokirjon Furqat ana shu barcha ilmlarni, turkiy tilning fasohati va balogʻati-yu fors, arab tillarini, Sharq adabiyotining mumtoz asarlarini oʻn yetti yoshigacha aqligay qalbiga jo etib boʻlgan edi. Bu esa, oʻz navbatida, shoir uchun soʻz sanʼatining uncha-muncha qalam ahliga nasib etmagan sirlarini egallashi, ijodkor sifatida kamolga erishuvi uchun mustahkam ilmiy-maʼrifiy, adabiy-estetik zamin vazifasini oʻtagan. Mana, bugungi yoshlar, adabiyot va ijod ahli kitob mutolaasi-yu ilmu irfon va soʻzni qadrlash borasida ulugʻ shoiridan nimalarni oʻrganishi kerak...

Furqatning soʻz qoʻllash mahorati. Shoir oʻz sheʼrlari bilan ona tilimizning soʻz boyligi qanchalik beqiyos va ifoda imkoniyati nechogʻliq keng ekanini isbotlay oldi. Birgina misol. Furqat Istanbul safari davrida yozilgan mashhur “Sabogʻa xitob” asarini mana bu misralar bilan boshlaydi: Bu gulshanki, nasimi fayzi Rabdur,

Guli hilmi hayo birla adabdur [Фуркат, 1959 (II): 107].

Ushbu baytdagi “bu gulshan” jumlasini ikki xil tushunish mumkin: birinchisi, torroq maʼnoda Istanbuldagi “Sabogʻa xitob” yozilgan Millat bogʻi, ikkinchisi, kengroq talqin etilsa – bu yorugʻ olam. Qanday tushunilishidan qatʼi nazar, bu gulshan nasimi – koʻngilga xush yoquvchi shabadasidan fayzi Rab – ilohiy fayz taraladi. Undan ham hayratlanarlisi, bu gulshan *hilm*, *hayo*, *adab* otli gullar bilan bezalgan. “Sabogʻa xitob” ona-yurtdan yiroqdagi shoirning yor-doʻstlariga yoʻllagan sogʻinchli salomi-yu, Vatandan ayriliq izzatoblari ifodasi bilangina emas, soʻzlarning inju marjondek tizilgani-yu oʻzbek tilining jozibasini bor latofati bilan namoyon eta olgani jihatidan ham, nozik ruhiy kechinmalarning betakror badiiy kashfiyot darajasida suvratlantirilgani bilan ham mumtoz sheʼriyatimizning betakror va yuksak namunasidir.

Asarning tahlil etilayotgan ilk bayti mumtoz sheʼriyatimizdagi husni matlaʼ sanʼati bilan ziynatlangan. Sharq mumtoz sheʼriyati nazariyotchisi Rashiddin Vatvot bu sanʼatga quyidagi talablarni qoʻygan edi: 1) shoir sheʼrning birinchi baytini ohorli mazmun va mukammal badiiyatni mujassam etgan latif soʻzlar bilan nafis ifodalashi; 2) hech qanday ezgulikni ifodalamaydigan soʻzlardan saqlanishi; 3) bayt oʻqilganda, eshitguvchiga rohat bagʻishlashi, uning ruhida koʻtarinki kayfiyat uygʻotishi. Atoulloh Husayniy ushbu badiiy sanʼatga qoʻyiladigan talablarni yanada boyitadi: 1) har bir soʻz va maʼno uygʻun boʻlishi, chuqur maʼnoni yengil soʻzlar bilan yoki

aksincha ado qilmaslik; 2) baytning ikki misrasi soʻz latofati va balogʻati jihatdan bir-biriga mutanosib boʻlishi – biri aʼlo, ikkinchisi adno – mazmunan nochor boʻlmasligi; 3) maʼno mantiqan asoslangan, chuqur boʻlishi, kelishmagan, qarama-qarshi, yaramas, urfga xilof boʻlmasligi. “Sabogʻa xitob”ning birinchi bayti ushbu nazariy talablarga har tomonlama mukammal javob berishi jihatidan ham qimmatlidir. Ushbu bayt yaxlit holda husni matlaʼ sanʼatiga misol boʻlsa, undagi *hilm-hayo-adab* hamda *gulshan-nasim-gul* uchliklari tanosib sanʼati namunasidir. Biratoʻla bir necha sanʼat qoʻllangani-yu quyma satrlar bilan bitilganiyoq Furqatning oz soʻzga koʻp maʼno yuklay bilish, soʻzni badiiy sanʼatlar bilan ziynatlay olish salohiyati qanchalik hayratga loyiq ekanini tasdiqlaydi.

Furqatning hazrat Alisher Navoiyga uvaysiy shogird ekani aytiladi. Shogirdning soʻz sanʼati borasidagi iqtidori shunchalik darajada balandki, maʼlum bir obrazlar tasvirini baʼzan buyuk ustozigaʼzallaridagidan ham oʻtkazishga erisha oladi. Jumladan, hazrat Alisher Navoiy mashhur gʻazallaridan birida mana bunday yozadi:

*Nuqtai xoling nedin shirin labing ustidadur,
Nuqta chun ostin boʻlur har qaydakim yozilsa “lab”.*

[Фуркат, 1959 (II) : 133].

Quyidagi baytda Furqat buyuk salafi sheʼridagi badiiyatni yanada takomilga yetkazgani kuzatiladi:

*“Nuqta lab ustida bejodur?” dedim. Aydi kulib:
“Sahv qilmish Kotibi qudrat magar tahrirda?”*

[Фуркат, 1959 (I): 25].

Hazrat Navoiy baytida fikr monolog – yaʼni bir kishining nutqi orqali ifodalangan edi. Furqat uni dialogga – oshiq va maʼshuqa oʻrtasidagi muloqotga aylantirdi. Oz soʻzga koʻp maʼno yuklay olish mahoratini namoyon etib, yarim misrada “Nuqta lab ustida bejodur?” – deya ulugʻ ustoz baytidagi mazmunni toʻliq ifodalay oldi. Maʼshuqaning: “Sahv qilmish Kotibi qudrat magar tahrirda?” – degan javobi orqali “Kotibi qudrat – taqdir kitobini yozuvchi qudratli zot boʻlgan Tangri taoloni xato qiladi deb oʻylayapsanmi?” – deya oshiqni mot qilishi orqali sheʼrda ifodalangan mazmunning falsafiy mohiyatini yanada teran bir darajaga yuksaltirdi. Bunday misollarni koʻplab keltirish mumkin.

Faqat sheʼriyatidagina emas, nasriy asarlarida ham ulugʻ adib ona tilimizning tengsiz latofatini sanʼatkorona koʻrsata oldi. Tarjimai holiga doir “Ahvolot” asarida hayoti sanalari haqida yozar ekan, ijodkor har bir yoshi haqida fikr bildirganda, bir-birini takrorlamaydigan, badiiyat jihatdan biri ikkinchisidan qolishmaydigan ohorli taʼrifu tashbehlarni keltiradi. Jumladan, sakkiz yoshga kirganini: “...vaqtim xomasi hayotim yuzidin sekiz raqamni chekti” [Фуркат, 1959 (II): 134], yaʼni vaqt qalami hayotim sahifasiga sakkiz raqamni yozdi, tarzida ifodalasa, toʻqqizga qadam qoʻrganini: “*Chun umrum shohidi toʻqiz parda orqasidin chehra koʻrguzdi*” [Фуркат, 1959 (II): 134] – umrim guvohi toʻqqiz parda orqasidan yuz koʻrsatdi, deya tamomila oʻzgacha obrazli tasvir bilan beradi. Oʻn yoshga yetganini esa yana boshqacha: “*Vaqte vujudim qofilasi hayot tariqidin oʻn manzil tay ayladi*” [Фуркат, 1959 (II): 135], shaklida izhor etadi. “Qofila” soʻzi lugʻatda – karvon, “tay” esa yurmoq, kezmoq maʼnolarini anglatadi. Demak, shoir umrining ushbu sanasini: vujudim karvoni hayot yoʻllaridan oʻn manzil yurgan kezda, deb yuqoridagilarni takrorlamaydigan shaklda, teran mazmun va ohorli tashbeh uygʻunligida ifodalaydi.

Eʼtiborsizligimiz bois bugungi kunda tilimizdagi nazokatni boy berayotgan hollarimiz koʻp uchraydi. Furqat soʻzga shu qadar nozik yondashganki, ijodkordan bu borada saboq olish zamonamiz odamlari, ayniqsa, ijod ahli uchun benihoya foydalidir. Ulugʻ adib Xoʻjandda ekanida, kunlardan birida yaqin doʻstlari hamrohligida qoʻllarida qarmoq bilan Sirdaryo boʻyicha chiqib, baliq ovlamochi boʻladilar. Lekin ular birorta ham baliq tuta olmaydi. Qayiqda narigi qirgʻoqqa oʻtib, sayor qilishar ekan, ittifoqo bir chaylaga va unda yashaydigan ikki koʻzi koʻr kekxa odamga duch kelishadi. Ayni shu voqea haqida yozar ekan, Furqat bu kekxa kishini mana bunday taʼriflaydi: “*Bir moʻysafid kishikim, ikki koʻzi mohiy intizorida falsi mohiy kabi oqorib, qarosi ohular diydasiqʻa joy topibdur*” [Фуркат 1959 (II): 125]. “Fals” soʻzi lugʻatda *baliq tangachasi*, “mohiy” esa *baliq* maʼnosini anglatadi. Yaʼni Furqat “moʻysafidning ikki koʻzi ham koʻr ekan” deyish

o'rniga ushbu fikrni *mo'ysafidning ikki ko'zi baliq tutish ilinjida baliqning tangasi kabi oqarib, qorasi ohular ko'zida joy topibdur* tarzida yuksak odob va benihoya nazokat bilan, obrazli va ta'sirchan ifodalaydi. Ham badiiyat talabi, ham millatimizga xos odob taqozosi ijodkorni ana shunday inja yondashuvga undagan. Ana shu kabi misollar tahlili ham Furqatning badiiy nasr tili borasidagi o'ziga xos uslubi, so'zga bo'lgan mas'uliyati va yuksak mahorati isbotidir.

Furqat o'z she'riy va nasriy asarlari orqali ona tilimizning qiyoslab bo'lmaz darajadagi so'z boyligini, tengsiz ifoda imkoniyatini namoyon etibgina qolmadi. O'zidagi bu noyob iqtidorni amalda el manfaati yo'liga safarbar etish borasida ham kelajak nasllarga shaxsiy ibrat namunasini ko'rsatdi. Birgina misol. "Ahvolot" asarida shoir mana bunday ma'lumot beradi: "...do'konda o'turub, fuqarolar arizasini yozib, mirzoliq'da yaxshi iqtidor ko'rguzdim. Ul hojatmandlar muddaosini eshitib, berobita kalomlarini sanjida aylab, yaxshi marg'ub iboratlar bilan yozib berdim. Mahkama tarjimonlarig'a maqbul bo'lub, mendin izhori xursandlig' ayladilar. Hamesha meni(ng) arizanasligimni xohladilar" [Furqat 1959 (II): 138-139]. Ya'ni savdo bilan shug'ullangan kezlari ulug' shoir oddiy odamlar – hojatmand kishilarning dardini tinglab, ularning muddaolarini ta'sirchan va ravon uslubda qog'ozga tushirib bergan. Turli idoralardagi tarjimonlarga Furqatning fikrni yozma ifodalash qobiliyati boshqalarning bitiklaridan ko'ra ko'proq ma'qul kelgan va fuqarolarning arizani aynan unga yozdirib kelishlarini so'ragan.

Xulosa qilib aytganda, ulug' shoir Zokirjon Xolmuhammad o'g'li Furqatning ona tilimizga, turkiy so'zga bo'lgan muhabbati va mas'uliyati bugungi kun odamlari uchun ham ibrat va namuna bo'la oladi. So'zning inson va jamiyat hayotidagi qadriga doir ijodkor qarashlari hech bir zamonda ahamiyatini yo'qotmaydi. Shoirning so'z san'ati sohasidagi badiiy kashfiyotlari ijod ahlining bugungi nafaqat avlodi, kelajakdagi iqtidorli qalam sohiblari uchun ham mahorat maktabi vazifasini o'tashi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Jabborov N. Furqat – so'z ra'nosining oshig'i. – Toshkent: Fan, 2020.
2. Жабборов Н. "Керак ҳар илмдин бўлмоқ хабардор..." //Янги Ўзбекистон, 2020 йил 26 июнь.
3. Фурқат, Зокиржон. Танланган асарлар. Икки томлик. I том. – Тошкент: Бадий адабиёт, 1959.
4. Фурқат, Зокиржон. Танланган асарлар. Икки томлик. II том. – Тошкент: Бадий адабиёт, 1959.
5. Фурқат ижодиёти (Мақолалар тўплами). – Тошкент: Фан, 1990.
6. Шамсиев Порсо, Иброҳимов Собиржон. Навоий асарлари луғати. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1972.

MƏRASİM FOLKLORU: XALQ ƏDƏBİYYATININ MİFOLOJİ QAYNAĞI VƏ TƏRKİB HİSSƏSİ CEREMONIAL FOLKLORE: A MYTHOLOGICAL SOURCE AND COMPONENT OF FOLK LITERATURE

Ü.Nəbiyeva,
Filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor əvəzi, Bakı Dövlət Universiteti

Abstract: the presented article deals with ceremonial folklore, its connection with mythological historical-magical encounters, belief in the magical power of words in different ceremonies, songs that exist in parallel with rituals and ceremonies, etc. References were made to the relevant scientific and theoretical literature, and their modern examples were analyzed.

The article draws attention to the seasonal ceremonies, their archaic examples, as well as lyrics about beliefs and beliefs in natural phenomena, which play an important role in ceremonial folklore.

Historical sources refer to the existence of the tradition of holding ceremonies and holidays in certain seasons of the year during the Goyturk period, and refer to literary sources. The article

MUNDARIJA

SH. SIROJIDDINOV	Buyuk mutafakkirlarimiz tafakkuri – faoliyatimiz mezonlari	5
BUYUK O‘ZBEK MUTAFAKKIRLARINING TIL VA JAMIYAT, TIL VA TAFAKKUR, TIL VA NUTQ MUNOSABATIGA OID QARASHLARI		
И. ТҶҲТАСИНОВ	Ал-Фаробийнинг фалсафий-лингвистик қарашлари	6
Х. ДАДАБОЕВ	“Тул ва Наврӯз” сўз бойлигидаги семантик жараёнлар хусусида	8
A.BINNATOVA, R. VASIYEVA.	Əmir Xosrov Dəhləvinin “Ayineyi-İskəndəri” əsəri	11
Б. АБДУШУКУРОВ	“Қутадғу билиг” ва “Қисаси Рабғузӣ” асарларидаги айрим лексемаларнинг қиёсий таҳлили	17
SÜLEYMAN EFENDİOĞLU	Çağatay Şairi Lutfi ve Gül ü Nevruz Mesnevisi.	21
Z.XOLMANOVA	Zahiriddin Muhammad Boburning tilshunoslikka doir qarashlari	31
M.GÜMÜŞ	Ali Şir Nevâî’de Dil Bilinci	38
Б.МОМЫНОВА	Əл-Фарабидиң сөздерди топтауы және сөздерди таптастырудағы грамматикалық категориялардың рөли ғалымдар зерттеулеринде	45
SH.SAFAROV	Why we should still read the medieval uzbek grammarians	51
H. BAYDEMİR	Dilci ve Sözlükçü Yönüyle Babür	52
N. JABBOROV	Furqatning so‘z xususidagi qarashlari va so‘z qo‘llash mahorati.	57
Ў. НƏБИЙЕВА	Mərasim folkloru: xalq ədəbiyyatının mifoloji qaynağı və tərkib hissəsi	62
М. КУРБАНОВА	Абдурауф Фитратнинг лингвистик қарашлари	67
D. YUSUPOVA, A. MALIKOV	Alisher Navoiy va Aligyeri Dante: adabiy til yaratish muammosi	71
S. ƏHMƏDOVA	Haşım Bəy Saqib	77
E. ÜŞENMEZ	The manuscripts-works written by Mîr A’lî Shîr Navā’î (میر علیشیر نوائی) in the British library	87
M.ARSLAN	Muhammad Yusuf’un Şiirlerinde Millet, Vatan ve Anadili	94
Q. OMONOV, D.BAXRONOVA	“Ikki til muhokamasi” asari va komparativistika	105
U QOSIMOV	Badiiy til xususiyatlari va Navoiy an’analari.	108
Q. PARDAYEV	Jadid ziyolilari ijodida til muammosi	113
D. ARSLAN	Türkiye’de Özbek Türkçesi Üzerine Yapılmış Lisansüstü Tezler	117
Қ. АНАРБАЕВ	Ортағасырлық түріктердегі саяси билік пен билік иелері туралы кейбір тілдік-дүниетанымдық деректер	129
М. ХОЛМУРАДОВА	Юсуф Хос Ҳожибнинг эски туркий тил имкониятларини ёритиш маҳорати	133